

СТАРООБРЯДНИЦТВО ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена аналізу старообрядництва Чернігівської губернії у вітчизняній історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Основна увага зосереджується на працях світських істориків та церковних діячів Чернігівщини, аналізуються основні концептуальні рішення проблеми.

Ключові слова: старообрядництво, розкол, Чернігівська губернія, історіографія.

Старообрядництво виникло в Росії у другій половині ХVІІ ст. після церковної реформи патріарха Никона. Нововведення торкалися, головним чином, обрядової сторони: двоперстне хресне знамення замінили триперстним, замість поясных поклонів ввели земні, дворазове повторення слова «алілуйя» в церковному співі змінило триразове, почали ходити навколо церкви проти сонця, а не за сонцем, поряд із восьмиконечним хрестом допускався шестиконечний, виправлялись церковні книги та ікони за грецькими зразками тощо. Частина віруючих цих реформ не сприйняла. Справа полягала не просто у незначних культових нововведеннях, старообрядство стало ідеологічним виразом соціальних суперечностей та спротиву у Росії. Боярство та купецтво боротьбу за «стару віру» пов'язувало із захистом своїх станових привілеїв за умов зміцнення самодержавства. Їх також підтримала частина духовенства, яка не погодилась із прагненням Никона бути єдиновладцем у церкві. Селяни, яких закріпачували, зі «старою вірою» пов'язували традиційне життя, їх підтримала і міська біднота. Після церковного Собору 1666 -1667 рр. розпочалося переслідування прихильників старої віри.

Їх міграція з Росії була результатом терору, розпочатим царським урядом та Православною Церквою. Прикордонна Чернігівщина з її густими лісами, незаселеною частиною земель, де не було кріпосного права, приваблювала переселенців з Росії. Так на території Північної Гетьманщини з'явилися численні слободи російських старовірів, які заснували на території Стародубського та Чернігівського полків одну з найбільших у межах Російської імперії старообрядницьких колоній – т. зв. «Стародуб'є» (за першими переселенцями-старообрядцями, які поселились в с. Понурівка Стародубського полку) [2, с. 47-48].

Старообрядство є унікальним феноменом російського духовного та суспільно-політичного життя. Тому не дивно, що до сьогодення часу не існує єдиної концепції, яка б так чи інакше пролила світло на дане явище. Цю тенденцію можна прослідкувати і у вітчизняній історіографії, яка вивчала проблеми старообрядства та його роль у духовному і суспільно-політичному житті Чернігівської губернії, зокрема й царської Росії взагалі. Принагідно цю проблему в контексті дослідження історії старообрядницьких слобід на території Чернігівщини порушували у своїх роботах М.І. Лілесєв [4;5] та Ю.В. Волошин [2]. Але ці студії, на наш погляд, не можуть претендувати на повне концептуальне вирішення проблеми. Тому, з огляду на ступінь розробки даної теми ми ставимо за мету з'ясувати, насамперед, рівень наукової розробки проблеми в історіографії ХІХ-початку ХХ ст.

Джерельна база цієї розвідки, складається з праць світських істориків і церковних діячів Чернігівщини, що, безперечно, дозволяє вивчити проблему, уникаючи однобічних позицій. У своїх роботах вони, в основному, використовували історико-статистичні описи Чернігівського краю та єпархії, переписи населення, законодавчі та адміністративно-правові акти, розпорядчі документи органів державної та церковної влади, скарги та клопотання до органів державної влади та Російської Православної Церкви, місіонерські звіти, особисте листування полковників з церковними діячами Чернігівщини. Досить широка джерельна база дозволяє нам говорити про достатньо ґрунтовне вивчення «феномену старообрядництва» на території Чернігівщини істориками ХІХ-початку ХХ ст.

Загалом історіографію розколу традиційно поділяють на чотири періоди. Їх специфіка значною мірою зумовлювалася, з одного боку, розвитком філософсько-методологічної бази історичних досліджень, а з іншого — політичною ситуацією в країні. На нашу думку, таку періодизацію дослідження старообрядництва доцільно застосовувати і для вивчення Чернігівського регіону.

Перший період (кінець ХVІІ – перша половина ХІХ ст.) характеризується майже повною відсутністю спеціальних наукових досліджень. На початковому етапі монополію на вивчення

старообрядства мала офіційна церква, тому в працях церковних авторів основна увага зверталась на догматичний аспект вчення старовірів, домінували засудження їх діяльності та ідеологічна боротьба з ними, а згадки про старовірів, які проживали на території Чернігівщини (Чернігівський та Стародубський полки) мали фрагментарний, опосередкований характер.

Другий період історіографічних досліджень старообрядництва (друга пол. XIX - поч. XX ст.) є найбільш насиченим спеціальними роботами з історії старообрядства. У цей час з'являється новий напрямок в історіографії проблеми – «світський», що характеризується новими підходами до розуміння старовірства: тепер розкол розглядають не лише крізь релігійну призму, а й як суспільно-політичну складову російської дійсності. Саме у цей період було уперше порушено питання щодо датування появи старообрядницьких переселенців на Чернігівщині, різноманіття їх течій та напрямків.

Третій період – це радянська історіографія, яка розвивалася під впливом богоборчої політики влади 20–30-х рр. і «наукової атеїстичної пропаганди» повоєнного періоду. Це зумовило втрату зацікавлення дослідників не лише до проблеми старообрядницьких поселень Чернігівщини, але й історії релігійних спільнот взагалі. Лише у 70-х рр. XX ст. спостерігалось деяке пожвавлення студій з проблеми старообрядництва, але почасти вони мали яскраве атеїстичне забарвлення і стосувалися значною мірою його культурних особливостей.

Останній, сучасний період, відзначається зростанням інтересу дослідників як до вивчення історії старообрядництва взагалі, так і слобід Чернігівської губернії, зокрема. Основна увага науковців зосереджується на демографічних, гендерних та культурних особливостях старообрядництва Чернігівського краю [2, с. 13–14].

Предметом нашого дослідження є саме другий період розвитку історіографічної думки, щодо старообрядців Чернігівської губернії – друга половина XIX – початок XX ст. Адже саме з початком цього періоду можна говорити про окреслення певного кола проблем дослідження розколу на території Чернігівської губернії та побудови основних концепцій їх вивчення. У цей час поряд із дослідженнями представників Православної Церкви, які мали упереджене ставлення до старообрядців, з'являються праці світських істориків. Останні ж, у свою чергу, як правило не порушували питання релігійно-догматично змісту.

Найпомітнішим представником церковної когорти дослідників старообрядства був колишній професор Московської духовної академії, архієпископ Чернігівський Філарет Гумілевський, який зробив значний внесок у розробку церковно-історичних студій на Чернігівщині. Розгляд даної проблеми знайшов висвітлення у двох його працях: статті «Исторические сведения о раскольниках Черниговской епархии» (1860) [7], опублікованій у журналі «Труды Киевской духовной академии», та «Историко-статистическом описании Черниговской епархии» [8]. Автор, спираючись на працю безповівця федосіївської згоди Івана Алексеєва (1709 –1776 рр.) «История о бегствующем священстве» (1755 р.), зробив припущення, що перші переселенці з'явилися на території Чернігівщини наприкінці 60-х рр. XVII ст., відразу після собору Російської Православної Церкви (1666-1667 рр.), який закріпив розкол. Так, перша згадка про них датується 1669 р. Саме тоді 12 московських купецьких сімей на чолі зі священником Кузьмою заснували на території Стародубського полку слободу Понурівку. Але через гоніння після участі старообрядців у стрілецькому повстанні (1682 р.) старообрядці емігрують до Речі Посполитої, чергове масове переселення старовірів до Північного Лівобережжя розпочалося близько 1684 року, коли виникли слободи Деменка та Єленка, а завершилось у 1710 році, після заснування слободи Млинки [7, с. 205-207]. Важливим фактором заснування старообрядницьких слобод саме на території Чернігівщини Філарет Гумілевський вважає доступність земельних ресурсів. Він вказує на те, що більшість старообрядницьких поселень виникали на землях місцевих землевласників, які на сприятливих умовах дозволяли селитись старообрядцям, щоб ті «спустя льготные года работали на них как и другие подданные».

Архієпископ Філарет також звернув увагу на те, що старообрядництво поширювалося виключно серед росіян, а місцеві українці залишалися до нього байдужими. На нашу думку, це, перш за все, пов'язано з тим, що на час Великих Московських Соборів, які затвердили основні зміни до частини богослужіння в Московському Патріархаті, основна частина українських земель знаходилась під юрисдикцією Київської митрополії, яка до 1685 року знаходилась у складі Вселенського Константинопольського патріархату.

Слід відзначити вкрай негативне ставлення Філарета Гумілевського до розколу як явища та старовірів загалом, і це не дивно, адже він виражав офіційну позицію Російської Православної Церкви. У своїх працях автор звинувачував мешканців старообрядницьких слобод в ухилянні від

сплати податків, розбійних нападах та навіть шпигунстві на користь Речі Посполитої, що надавало розкольницькому руху антидержавного забарвлення.

Найвідомішим дослідником історії старообрядницьких поселень Чернігівщини у другій половині XIX ст. був Михайло Іванович Лілеєв (1849-1911) – церковний історик, викладач Чернігівської духовної семінарії та Історико-філологічного інституту в Ніжині. Першу свою велику роботу «Новые материалы из истории раскола на Ветке и в Стародубье» М.І. Лілеєв видав у 1893 р. Вона являє собою збірник документів з авторською передмовою. У ній дослідник подав коротку історію старообрядницьких поселень на Стародубщині. Головною ж працею М. І. Лілеєва стала захищена ним в 1895 р. у Київському університеті магістерська дисертація «Из истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII – XVIII вв.».

У своїх дослідженнях М.І. Лілеєв переглянув поширену на тоді точку зору про час заснування перших старообрядницьких поселень на Стародубщині, вказавши, що появу московських розкольників слід датувати 1676–1677 рр., а особи, які прийшли в регіон з попом Кузьмою, були не першими старообрядницькими колоністами [4], таким чином спростувавши свідчення Івана Алексєєва про появу російських старообрядців на Чернігівщині у 1669 р.

Розглянувши обставини, які змусили старовірів обрати саме цю територію для поселення, вчений доходить висновку, що Стародубщина була зручною для розкольників, бо була віддаленою від адміністративних центрів, до неї порівняно легко можна було добратись, а в разі небезпеки відносно легко перейти на територію Речі Посполитої.

Проаналізувавши діяльність перших «організаторів» розколу на Стародубщині та Ветці, якими вважалися піп Кузьма з Москви та піп Стефан із Бельова, М.І. Лілеєв зазначив, що вона не мала антидержавного спрямування, всі їхні зусилля були спрямовані на те, щоб знайти безпечне місце від переслідування московської духовної та світської влади. Підбиваючи загальний підсумок, М.І. Лілеєв зазначає, що, незважаючи на неодноразову зміну протягом першої половини століття ставлення царського уряду до малоросійських розкольників, їх становище вигідно відрізнялось від старообрядців великоросійських губерній.

Зосереджує свою увагу на дослідженні проблеми датування перших старообрядницьких поселень на території Чернігівщини і священник Іоанн Чередніков, який в праці «К истории первых поселенцев «Стародубья» [9] (1908р.) документально підтверджує припущення М.І. Лілеєва Використовуючи літопис Самовидця, листування архієпископа Чернігівського Лазаря Барановича зі Стародубським наказним полковником Михайлом Дубцем, офіційні дані зі Всехсвятського приходу м. Москви (звідки був Кузьма) Іоанн Чередніков документально доводить, що московський піп, разом з 20-ма своїми послідовниками прибув на Стародубщину не раніше 1676 року. На думку автора, перші росіяни-старообрядці прибули на територію Чернігівщини задовго до цього: «Первых же раскольничьих переселенцев «Стародубью» дала эмиграция, порожденная тяжелыми условиями жизни древней Руси, к коим примкнули недовольные ходом церковных событий 50-60 гг. XVII вв., нашедшие себе приют в северщине Украины» [9, с. 104].

Не залишився поза дослідження в історіографії даної проблеми і статистичний огляд складу старообрядницьких общин Чернігівської губернії, який був здійснений на замовлення Чернігівської єпархії. Так, у 1901 р. в «Черниговских епархиальных известиях» з'явилося дослідження викладача історії та викриття розколу й місцевих сект Чернігівської духовної семінарії Дмитрія Скворцова. У праці «Историко-статистическое обозрение современного старообрядческого раскола в Черниговской епархии» [6], написаній на основі зібраних в 1900 р. даних, він подає кількісну характеристику старообрядських общин на території Чернігівської єпархії, перераховує всі наявні посади і слободи з розкольницьким населенням, рід занять та соціальний стан старовірів. Д. Скворцов чи не першим подав детальний огляд основних старообрядницьких течій та напрямків старообрядницьких вчень, наявних в Чернігівській губернії. Автор припустив, що першими переселенцями-старообрядцями на території Стародубщини були переважно біглопопівці, але вже на 1900 р. ця тенденція змінилась на користь «попівців по австрійському священству», які склали більшу частину старообрядницького населення Чернігівщини, поряд з біглопопівцями та безпопівцями [6, с.273-274].

Значний внесок у вивчення історії старообрядництва на Стародубщині зробив відомий український історик О. М. Лазаревський (1834-1907). Проблему старообрядницьких поселень дослідник розглянув у своїй відомій праці «Описание старой Малороссии» [3] (1888), відвівши їй окремий розділ у першому томі, присвяченому Стародубському полку. Складається він з двох частин — загальної розвідки про історію старообрядців на Стародубщині у XVIII ст. та опису конкретних

слобод, розташованих на цій території. Використовуючи працю Філарета Гумілевського, вчений підтримує його думку, що старовіри на Стародубщині вперше з'явилися саме в 1669 році та селилися не в «пустинях», а на землях місцевих землевласників з їхнього дозволу і на таких же умовах «як селилися тогди в Малороссии вообще все крестьяне» [3, с. 442].

Описи окремих слобод виконані О. Лазаревським за типовою схемою і дають уявлення про час заснування кожного населеного пункту, власника землі, який дозволив організацію поселення, його розміри — кількість дворів, землі і т.п. Коротко подається інформація про господарські заняття старовірів, наголошується на розвитку в слободах промислів та торгівлі, вказуються ярмаркові й торгові дні тощо.

Ще одним представником наукового напрямку в історіографії питання був відомий російський історик і етнограф Єлпідор Барсов (1836- 1917 рр.). Він походив з родини священника і після закінчення у 1861 р. Петербурзької духовної академії став викладачем Петрозаводської духовної семінарії. Крім педагогічної діяльності, молодий викладач активно займався збиранням і дослідженням архівних документів та етнографічного матеріалу, опублікував низку статей краєзнавчого змісту. Перу Є. Барсова належить «Описание актов архива Маркевича, относящихся к истории Стародубских скитов» [1]. Не вдаючись до жодних коментарів чи оцінок, Є.Барсов коротко переказав зміст кожного з них. Майже всі ці документи відносяться до першої половини XVIII ст. і характеризують різні сторони життя старообрядницьких слобод. Щоправда, більшість з них стосується конфліктів між гетьманською адміністрацією та окремими землевласниками з мешканцями розкольницьких поселень. Ця невелика публікація мала неабияке значення для розробки зазначеної проблеми, оскільки вводила до наукового обігу цілу низку невідомих раніше джерел [2].

Таким чином можна зробити висновок, що історіографія старообрядництва Чернігівської губернії XIX – поч. XX ст. пройшла еволюційний шлях від однозначно негативного ставлення щодо феномену старообрядства до більш-менш зважених оцінок. Завдяки зусиллям дослідників до наукового обігу було запроваджено великий масив раніше невідомих джерел, визначено головні напрямки досліджень та основні проблеми. Однак конфесійна упередженість більшості з цих дослідників не сприяла більш об'єктивному висвітленню проблеми.

Джерела та література:

1. Барсов Е.В. Описание актов архива Маркевича, относящихся к истории Стародубских скитов / Е.В. Барсов // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете – 1884. – Кн. 2 – С.37-47.
2. Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю.В. Волошин – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
3. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. М. Лазаревский – Т. 1: Полк Стародубский. – К.: Тип. К.Н. Милевского, 1888. – С.440–465.
4. Лилеев М.И. Из начальной истории раскола в Стародубье / М.И. Лилеев – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 42 с.
5. Лилеев М.И. К вопросу о времени происхождения Стародубских и Черниговских раскольничьих слобод / М.И. Лилеев // Киевская старина. – 1889. – Т.26. – С. 377–401, 599–614.
6. Скворцов Д. Историко-статистическое обозрение епархии (Составленное на основе сведений, собранных в 1900г.) / Д. Скворцов // Прибавление к «Черниговским епархиальным известиям». – 1901. – №7. – С.249–260; – №8 – С. 273–284
7. Филарет (Гумилевский) Исторические сведения о раскольниках Черниговской епархии / Филарет (Гумилевский) // Труды Киевской духовной академии – 1860 –№3 – С. 205 – 235.
8. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн.1. – 152 с.
9. Чередников Н.К. истории первых поселенцев «Стародубья» / Н.К. Чередников // Прибавление к «Черниговским епархиальным известиям» – 1908. – №3. – С. 103–107.

Людмила Житник

СТАРООБРЯДЧЕСТВО ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ В ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX–НАЧАЛА XX в.

Статья посвящена анализу старообрядчества Черниговской губернии в отечественной историографии первой половины XIX - нач. XX в. Основное внимание сосредоточено на работах светских историков и церковных деятелей Черниговщины, анализируются основные концептуальные решения проблемы.

Ключевые слова: старообрядчество, раскол, Черниговская губерния, историография.

Lyudmila Zhytnyk

OLD BELIEVERS OF CHERNIGOV PROVINCE IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURY.

This article analyzes the Old Believers of Chernigov province in the national historiography of XIX - early XX century. Focused on the works of secular historians and church leaders Chernigov, analyzes the main conceptual solutions.

Key words: *Old Believers, schism, Chernigov province, historiography.*

Стаття надійшла до редакції 18.11.2015

УДК 77 (091) (477.51-25) "18/19"

Олександр Литовченко

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ФОТО- ТА КІНОСПРАВИ В ЧЕРНІГОВІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті проаналізовано процеси, що відбувалися в фото- і кіногалузі в Чернігові у другій половині XIX — на початку XX ст. Окреслено імена основних місцевих фотографів та охарактеризовано діяльність перших чернігівських кінотеатрів, а також функціонування фото- і кіноустанов та їхній вплив на культурне життя городян.

Ключові слова: *фотографія, фотостудія, фотосправа, кінотеатр, кіноустановка, кіносправа.*

Фотографія та кіно стали невід'ємними атрибутами сучасного життя. Серед іншого вони містять важливу інформацію стосовно історичних процесів, що відбувалися в різних країнах. Фото- і кінодокументи є важливими історичними джерелами. Це підтверджують, зокрема, і слова академіка М. Тихомирова: "Розвиток техніки привів до появи нових видів джерел, якими є фотографії, кінофільми, звукові записи" [47, с. 36]. Визначення місця і ролі фотографічного та кінематографічного матеріалу для всебічного вивчення персоналій, подій і явищ слід вважати непересічним завданням історичної аналітики. При цьому окрему увагу необхідно приділяти дослідженню становлення і розвитку фото- і кіносправи як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні.

Попри наявність цікавих місцевих фондів фото- і кіноматеріалів, пов'язаних з історією Чернігова, вони і надалі залишаються малозатребуваним джерелом красназвичних досліджень. Науковці лише побіжно характеризують фото- та кіносправу в контексті розгляду повсякденного життя Чернігова [46; 48-50]. В основному дослідження стосуються фото- та кіносправи в Україні загалом. Зокрема, монографія О. Трачуна присвячена комплексному дослідженню проблеми історії розвитку українського фотомистецтва [52]. Окремі спроби дослідження кіносправи здійснив французький дослідник Л. Госейко, приділивши значну увагу вивченню історії українського кінематографу [43]. Інформація про діяльність місцевих фото- та кіноустанов представлена у місцевій періодиці, архівних справах та путівниках по Чернігову кінця XIX – початку XX ст. Проте, вони не розкривають усю повноту досліджуваного питання.

Метою статті є розкриття особливостей функціонування фото- та кіносправи в Чернігові у другій половині XIX – на початку XX ст. Основними завданнями роботи є визначення часу виникнення фото- та кіносправи в Чернігові, окреслення імен чернігівських фотографів, характеристика місцевих кінотеатрів та опис деяких світлин, на яких зображено пам'ятки архітектури Чернігова.

Фотографія була винайдена у 1839 р. Винахідниками її стали французи Жозеф Ньепс та Луї Дагер, котрі розробили перший спосіб закріплення зображень, отриманих за допомогою світла та камери-обскури. Згодом, англієць Вільям Генрі Фокс Талбот розробив засоби розмноження та збільшення фотографій [42, с. 16-20]. Щодо кіно, то воно з'явилося пізніше. У 1895 р. у Парижі відбувся перший загальнодоступний сеанс "кінематографа Люм'єра". За рік він діяв і на території Російської імперії [44, с. 8]. З подальшим розвитком науки, фото- та кіносправу було виокремлено в окремі галузі мистецтва.

В Україні вперше фотографія з'явилася в 1840-х рр. у Києві та Одесі. Відомий дослідник української та зарубіжної фотографії О. Трачун наголошував, що кінець XIX – початок XX ст. став